

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси

O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI

ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ

2 / 2020

O'ZBEK TILI, ADABIYOTI
VA FOLKLORI INSTITUTI

ЎЗБЕК ТИЛИ, АДАБИЁТИ
ВА ФОЛЬКЛОРИ ИНСТИТУТИ

O'zbek tili va adabiyoti

ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ

*Журналга 1958 йил январда
Ойбек асос солган*

Бир йилда олти марта чиқади

2

2020

Бош муҳаррир:
Низомиддин МАҲМУДОВ

Таҳрир ҳайъати:
Абдусалом АБДУҚОДИРОВ
Раҳматулла БАРАКАЕВ
Маматкул ЖЎРАЕВ (бош муҳаррир
ўринбосари)
Наим КАРИМОВ
Баҳодир КАРИМОВ
Дурдона ЛУТФУЛЛАЕВА
Абдуваҳоб МАДВАЛНОВ (бош
муҳаррир ўринбосари)
Тўра МИРЗАЕВ
Баҳтиёр НАЗАРОВ (бош муҳаррир
ўринбосари)
Ёрқинжон ОДИЛОВ
Эргаш ОЧИЛОВ (масъул котиб)
Шомирза ТУРДИМОВ
Бокижон ТЎХЛИЕВ
Алмаз УЛВИЙ
Дурдона ХУДОЙБЕРГАНОВА
Жаббор ЭШОНҚУЛОВ
Бердак ЮСУФ
Қурдош ҚАҲРАМОҲОВ
Улуғбек ҲАМДАМОВ
Иброҳим ҲАҚҚУЛОВ

*Ўзбекистон Республикаси
Фанлар академияси
Ўзбек тили, адабиёти
ва фольклори институти*

Тошкент - 2020

Ключевые слова и выражения: литературный выразительность, лексический уровень, термины, индивидуальность, поэтическая актуализация.

Key words and word expressions: literary text, expressiveness, lexical level, terms, imagery, individuality, poetic actualization.

Лутфулла СИНДОРОВ

“ҲИБАТ УЛ-ҲАҚОЙИҚ”ДАГИ ФОРСИЙ ЎЗЛАШМАЛАР

Форсий сўзларнинг ўзбек тилига ўзлашишида куйидаги омиллар муҳим роль ўйнаган: а) ўзбек ва тожик халқларининг қадимдан бир (ёки кўшни) худудда, бир хил ижтимоий тузум, иқтисодий ва маданий-маънавий муҳитда яшаб келаётганлиги; б) ўзбек-тожик ва тожик-ўзбек икки тиллигининг (биллингвизмининг) кенг тарқалганлиги; в) тожик ва форс тилларида ижод қилиш анъаналарининг узоқ йиллар давом этганлиги; г) адабиёт, санъат, маданият, урф-одатдаги муштараклик¹.

“Ҳибат ул-ҳақойиқ” асарида **āzād** (Тафсир, 13662) ўзлашмаси «эркин, хур» маъносини англатган: *Tözü qul qilurlar azad özlärin*². XIV аср Хоразм ёдномаларида куйидаги маъноларни билдирган: а) «эркин, хур»: *Xoja zanjir içindä qul āzād* (Г,148а2); б) «кулликдан озод этилган шахс»: *Taqi Abubakrnuñ āzādī bir erdi* (НФ,12612).

Достонда «адолат» маъноси **dād** ўзлашмаси орқали ёритиб берилган: *Dad insaf tutar çin Anuširvaniy*. Лексема XIV аср Хоразм манбаларида куйидаги семаларда келган: 1) «адолат»: *Ol çibçuq haq ta’ālā hazratindin dād tilägäy* (НФ,9367); 2) «фигон, нола»: *Falak dādini alğay* (ХШ,11067). Унда сўзнинг арабча **adl** синоними ҳам ишлатилган: *Ägär bolsa adliñ qatigliq meñä*. **Adl** лексемаси **ʔadl (un)** шаклига эга; “тўппа-тўғри шаклга эга бўлди” маъносини англатувчи **ʔadala** феълининг I боб масдари бўлиб, шу феълнинг “адолатли бўлди” кўчма маъноси асосида ҳосил қилинган (ЎТЭЛ,II,14–15).

Асарда **dost** ўзлашмасининг «дўст, муҳиб» маъносида истифода этилганлигига гувоҳ бўлдик: *Miñer dostuñ ersäüküş körmägil*. Шу билан бир қаторда, арабча **habib** синоними ҳам қайд қилинган.: *Ešitemdi qaç bayt habib fazlidin*. **Habib** ўзлашмаси “севди, кўнгил берди” маъносини англатувчи **habba** феълидан ҳосил қилинган (ЎТЭЛ,II,59).

Rāz ўзлашмаси ёрдамида очиб берилган «сир» тушунчаси биринчи марта Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат ул-ҳақойиқ» достонида кузатилади: *Qatiğ kizlä rāzin kiši bilmäsün*. Лексема XIV асрда Хоразм худудида битилган обидалар луғат таркибида ҳам айна семада кўзга ташланади: *Nišānsizdan xabarsiz ne degäy rāz* (Г,5а1). Асарда мазкур истилоҳнинг арабча **sir** маънодоши ҳам учрайди: *Ešim dep inanip sir аума*. **Sirr**→**сир** атамаси **sarra** феълининг “махфий гап, ишдан хабардор қилди” маъноси

¹ Ж а м о л х о н о в Ҳ.А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 2-қисм. – Тошкент: Низомий номидаги ТДПУ, 2004. 55-бет.

² Мисоллар Қозокбой Махмудовнинг “Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибат ул-ҳақойиқ” асари хақида” китобида келтирилган матндан олинди (Тошкент: Фан, 1972).

билан ҳосил қилинган масдар бўлиб, “махфий гап, иш, нарса” каби маънони ифодалайди. Ўзбек тилида бу сўздан **сирли** сифати, бироз сунъий туйиладиган **сирлаш** феъли ясалган (ЎТЭЛ, II, 386).

Аҳмад Югнакий **xuš** ўзлашмасини “яхши, дуруст” маъносига қўллаган: *Ārif raqs čiqarib etār xuš samaʼ*. Ушбу сўз XIV аср Хоразм манбаларида «қувонч»: ...*Xuš ičkil rāhnī rayhān ičindā* (Мн., 29467), “яхши, дуруст”: *Xuš aytī pardadār ewdā kiši yoq* (Г, 156а3) маъноларида учрайди. Текширилаётган ўзлашма янги сўзлар ҳосил қилишда ҳам иштирок қилган: *Yürügil tilägil özüñ xuşlugin*. Бу сифат ПРСда *хош* шаклида, ТжРСда *хуш* шаклида келтирилган; ўзбек тилига тожикча шакли олинган; “яхши”, “ёқимли”, “келишган” каби маъноларни англатади. Бу сифатдан ўзбек тилида *хушла* (ёқтир) феъли ясалган (ЎТЭЛ, III, 246).

Baxšiš сўзи “бағишлов”, **darmān** ўзлашмаси “даво” маъносини англатган: *Aniñ baxšišidin bulut uftanur; Em saxasī mukarim yigā darmāni*. Ҳар иккала лексема “Ҳибат ул-ҳақойик” асарида илк бор кўзга ташланади. **Baxšiš** сўзи “совға тарзида бер” маъносини англатган *бахшидан* феълидан ҳосил қилинган (ЎТЭЛ, III, 24). **Darmān** оти ПРСда *дәрман* шаклида келтирилиб, “дори”, “даволаш” маъноларини англатиши, ТжРСда *дармон* шаклида “дори”, “куч”, “мадор” маъноларини англатиши айтилган. Бу отдан ўзбек тилида *дармонсизлик* оти, *дармонсизлан* феъли ҳосил қилинган, *дармонга кир*, *дармони қуриди* иборалари тузилган (ЎТЭЛ, III, 79).

Zinhār атамаси “асло, сира”, **guhār** истилоҳи “қимматбаҳо тошларнинг умумий номи; жавҳар” семасида ишлатилган: *Heč ulugsinma zinhār ulug bir bayat; Guhartin söz aymiš azin söz biši*. Кейинги ўринда қайд этилган ўзлашма дастлаб Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” обидасида **gavhar** тарзида ифодаланган: *kumuš gavhar altun baqir* – кумуш, гавҳар, олтин, мис (ДТС, 195). **Zinhār** ўзлашмаси тожик тилида “кечирим”, “химоя”, “албатта”, “хеч шубҳасиз”, “хеч қачон” маъноларини англатади; ўзбек тилида бир маънони – “асло, мутлақо” маъносини ағлатиш учун хизмат қилади (ЎТЭЛ, III, 106).

Таҳлиллар натижасида асарда **maza** “лаззат, тот”, **pur** “тўла” сўзлари ҳам қўлланишда бўлганлигига гувоҳ бўлдик: *Bu ačun mazasī qatigliq maza; Yoqamaqqa yumšaq iči pur agu*. Достонда **maza** ўзлашмасининг арабча **lazzat** синоними ҳам келтирилган: *Baqāsiz erür bu ačun lazzati*. **Lazzat**→**лаззат** “хуштаъм бўлди” маъносини ағлатувчи **lažza** феълидан **at(un)** кўшимчаси билан ясалган от бўлиб, “хуштаъмлилиқ”, “роҳат”, “гашт” маъноларини билдиради. Бу сўздан ўзбек тилида **лаззатли**, **лаззатлан** лексемалари ясалган (ЎТЭЛ, II, 206).

Аҳмад Югнакий туркий **tümān** сўзи билан бир пайтда форс-тожикча **hazār** ўзлашмасига “минг”, бугунги кунда “муस्ताқил бир оила, хўжалиқ”, “тирикчилиқ учун зарур анжом-ашёлар” семаларини билдирган **rozgār** лексемасига “давр, замон” маъносини юклаган: *Valekin ičindā hazār nāxuši; Seniñ rozgārīñ bu köñülčä qilin*. **Rozgār** “кун” маъносини англатган тожикча *рўз* отига *-гар* кўшимчасини кўшиб ҳосил қилинган бўлиб, ўзбек тилига *г* товушини *г* ундошига, шундан кейинги *а* товушини *о* товушига алмаштириб олинган (ЎТЭЛ, III, 202).

Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат ул-ҳақойик» достонидаги форс-тожикча лексик бирликлар билан қорахонийлар даври ва XIV аср Хоразм манбаларида қўлланилган сўзлар қиёсий таҳлил қилинганда шу нарса

маълум бўлдики, аксарият истилоҳлар ўзининг туб маъносида учрайди, баъзиларида эса маъно кенгайиши ходисаси кузатилади. Форсий ўзлашмаларнинг муайян қисми -liğ/-lig//-liq/-lik//-luğ/-lüg//-luq/-lük, -ča сингари кўшимчалар билан бирикиб, янги сўз ҳосил қилган ва улар туркий лексемалар билан барабар қўлланган. Бу эса синонимларни шакллантириш баробарида асар мазмунининг ранг-баранглигини таъминлаган.

РЕЗЮМЕ. Мақолада «Хибат ул-хақойик»даги ўзлашма катламга оид лексик бирликлар қадимги туркий тил ва қорахонийлар даври ҳамда XIV аср манбаларида қўлланилган сўзлар билан қиёсий таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ. В статье приведен сопоставительный анализ лексических единиц заимствованной лексики в произведении «Хибат ул-хақойик» и лексики древнетюркского языка эпохи караханидов, а также лексикой источников XIV в.

RESUME. In this article lexical items on the derived layer of words in “Hibatul haqoyiq” are comparatively analysed with old Turki language and the words of karakhaniy period as well XIV century sources.

Таянч сўз ва иборалар: арабча сўзлар, форсча сўзлар, синонимия, сема, лексема, лексик бирлик, қадимги туркий тил.

Ключевые слова и выражения: арабские слова, персидские слова, синонимия, лексема, лексическая единица, древнетюркский язык.

Key words and word expressions: synonimy, sema, lexem e, lexical item, old Turkish language.

Роҳила АБДУЛЛАЕВА

КЎЧМА МАЪНОДА ҚЎЛЛАНУВЧИ КАСАЛЛИК НОМЛАРИ

Тилда бир ходиса, воқеа – жараён, предметни акс эттиришнинг бир неча усуллари мавжуд. Сўзлар ўз маъносида тўғридан-тўғри ифода этилганда фикр ёндош маъноларсиз, ўз холича қабул қилинади. Айни ҳолат кўчма маъноли сўзлар асосида амалга оширилса, фикрнинг образлилиги ошади. Тингловчи учун онгда гавдалантириш мумкин бўлган ходиса юзага келади. Шу жумладан, инсон характер хусусиятларини кўчма маънода ифодалашнинг ҳам бир неча усуллари мавжуд. Аҳамиятли томони шундаки, ўзбек тилида инсон характер хусусиятларини акс эттиришда касаллик номларидан ҳам унумли фойдаланилади. Ушбу усулда маъно кўчишига асос бўлувчи жиҳат касалликнинг кечиш жараёни, инсон ёки ҳайвон танасида содир қиладиган ўзгаришлар, касаллик хусусиятлари ёки асоратлари бўлиши мумкин. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да бир қатор касаллик номлари ва уларнинг инсон характер хусусиятларига ишор қилувчи кўчма маънолари келтириб ўтилган. Ўзбек тилида касаллик номини ифодалаб келувчи сўзлар инсонда кечувчи оний жараёнлар ва қарғиш, сўқиниш маъноларини ҳам ифодалаб келиши мумкин. Қуйида “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да келтириб ўтилган кўчма маънога эга касаллик номлари изоҳларини кўриб ўтамиз:

“ГАРАНГ 1 Кулоғи эшитмайдиган, кар. *Гаранг одам. Бу гаранг оловни ҳам ўзи ёқади, ўчиришда ҳам ўзи сув сепеди.* А.Қодирий, Обид кетмон.

МУНДАРИЖА

Тилшунослик

Н.Маҳмудов. Илмий матнда термин таносиби ва такомилли	3
Ё Одилов. Ўзбек тили ва унинг этномаданий зангинлиги	11

Адабиётшунослик

Қ.Эргашев. Фурқатнинг насрий мероси	20
Д.Юсупова. Темурийлар даври арузшунослиги манбалари	24
А.Қурбонов. Навоий тахаллуслари ва таносуб санъати	33

Илмий-адабий мулоқот

У.Ҳамдам, Ш.Дониёрова. Ёзувчи, замон ва қахрамон ҳақида	40
---	----

Илмий ахборот

Ш.Имомназарова. Н.П. Остроумов – ўзбек халқ кўшиклари тўпловчиси сифатида	47
О.Ҳамроева. XX аср бошларида илми қофияга муносабат	51
Й.Раҳматов. Мақол ва эртак муносабатига доир	53
Б.Шукурова. Ҳикояда миллий характер ва замонавий муаммолар талқини	58
М.Жўраева. Ҳозирги ҳикоячиликда инсон концепцияси	61
Г.Жўрақулова. Ўзбек халқ дostonларида от таърифи	63
Б.Жафаров. "Кодекс Куманикус"нинг яна бир нусхаси ҳақида	66
Ў.Назаров. "Афлотун" романида бадиий макон тасвири	70
А.Эшқобилов. Ўзбек адабиётида балладанинг ўрганилиши	74
И.Мадраҳимов. Таҳлил услублари ва сўз моҳияти хусусида	78
Н.Улуков, Ш.Низомова. Айрим тахаллусларнинг лексик-семантик таҳлили	83
Ҳ.Усмонова. Синтагматик маъно ва унинг ифодаланиш йўллари	86
И.Мирзаалиев. Ўзбек тилида миллий-маданий коннотациянинг ифодаланиши	89
Ф.Мусаева. Ўзбек шеваларида миллий реалиялар	92
Д.Неъматова. Синонимларнинг услубий хусусиятлари	97
Г.Қабулжонова. Метафора ва унга ёндош ҳодисалар	100
Р.Юсубова. Жим қолиш усули ва прагматик маъно	102
Д.Жамолитдинова. Терминлар қахрамон нутқини индивидуаллаштирувчи восита сифатида	106
Л.Синдоров. "Ҳибат ул-ҳақойиқ"даги форсий ўзлашмалар	109
Р.Абдуллаева. Кўчма маънода қўлланувчи касаллик номлари	111
Н.Исматуллаева. Хитой ва ўзбек тилларида соматик лақуналар	114
Ш.Алпанова. Инсон руҳиятини ифодалашда олмошларнинг ўрни	117

Фанимиз заҳматкашлари

Н.Маҳмудов, Д.Лутфуллаева. Дурдона Худойберганова	121
Ҳ.Ҳомидий. Раҳим Воҳидов	124

Танқид. Такриз. Библиография

А.Абдуқодиров. Навоийшуносликка доир муҳим тадқиқот	127
Ш.Аҳмедова. "Ўзбек адабиётшунослигининг икки маликаси"	131